
प्रकरण पाचवे

शाहीर परशुरामाच्या काव्याचे विश्लेषण

प्रकरण पाचवे

शाहीर परशारामाच्या काव्याचे विश्लेषण *****

मराठी शाहीरी वाङ्मयामध्ये रामचोशी, होनाजीबाळा, सगनभाऊ, अनंतफदी, प्रभाकर या शाहीरांच्यापेक्षा वेगळीक असणारा शाहीर म्हणजे परशाराम होय. शाहीर परशारामाची ज्या काही लावण्या लिहिल्या आहेत त्याचे विविध विषयात आपण वर्गीकरण केले. या प्रकरणामध्ये परशारामाच्या लावणी लिहिल्याचे जे विश्लेषण आढळतात त्याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

१) शाहीर परशारामाचे द्विविध व्यक्तित्व :

शाहीर परशारामाच्या काव्याचे पल्ले वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांना प्राप्त झालेले द्विविध व्यक्तित्व, त्याची वेगळीक म्हणजे ते वरदी होते. गुरुकृपेने त्यांना संतत्व प्राप्त झाले होते व गुरुच्या आशिर्वादाने लावणी लिहिल्याची कृपा प्राप्त झाली होती. संत साहित्याचा जास्त प्रमाणात प्रभाव पडलेला एकमेव शाहीर आहे. म्हणून शाहीर परशारामाच्या जीवन-चरित्रामध्ये अनेक आख्यायिका आल्या आहेत. परशारामाचे जीवन आख्यायिकेने भरण्याचे कारण म्हणजे तमाशाच्या फडात आपल्या लावण्या रंगविणारा हा शाहीर आध्यात्माचाही बाबतीत लोकमानसात प्रसिध्द होता.

२) शाहीर परशारामाच्या लावण्यांतील विविधता :

शाहीर परशारामाचा लावण्यांचा अभ्यास करताना त्यांच्या लावणीतील विविधता आपल्याला दिसून येते. सर्व सामान्य लोकांना उपदेश व त्यांचे मनोरंजन करण्यासाठी त्यांनी आपली काव्यरचना केली. परशारामाची लावणी रचनेची मुख्य प्रेरणा भक्तीने मुक्ती साधण्यासाठी आहे. हे परशारामाच्या शृंगारिक ईश्वरवर्णनपर, आध्यात्म, पौराणिक इत्यादी लावण्यावरून समजते.

परशारामाच्या लावणी रचनेचा हेतू इतर शाहिरांच्यापेक्षा वेगळा होता. इतर शाहीर आपले पोट भरण्यासाठी तमाशाचा व्यवसाय करीत होते. पण परशारामाला गायनाने परमेश्वरास आळवावे, परमेश्वराचे गुणगान गावे केवळ धन, मौज, साभावी म्हणून काव्यरचना करीत नसे.

इतर शाहिरांच्यापेक्षा परशारामाच्या काव्यात विविधता अगदी वेगळी आहे. सुक्ष्म अवलोकन करणे व त्याचे काव्यात योग्यरीतीने लेखन करणे हे इतर शाहिरांना जमले नाही ते परशारामानी आपल्या काव्यात कळ दाखविले. समाजातील विसंगती त्यांना जाणवली होती. पेशवाईच्या अखेरच्या काळातील लोकांची अगतिक स्थिती त्यांनी पाहिली होती. बाजीराव पेशव्यांची अनियंत्रित राजेशाही संपुष्टात आल्यानंतर झुंजी सत्ता सुरू झाल्यावर सामाजिक व आर्थिक जीवनात झालेला फरक परशारामानी आपल्या काव्यात चित्रित केला होता.

३) परिसराचा अभिमान :

परशारामाना आपल्या परिसराचा अभिमान होता हे त्यांच्या अनेक लावण्यावरून समजते. आपल्या अनेक लावण्यांमध्ये परशारामानी "वावी" परिसराचा उल्लेख केलेला आढळतो उदा -

"नामी विठ्ठलाचा नकाा दूरी । परशाराम येसु नित्य वर्णन करी ।
वावीस्थळ दक्षिण गोदेतिरी । पांचा कोसांचा छटा कुरी ।
रामकृष्ण गुणी रामा गातो स्वर अक्षरें बांधुनी ।"

(जस्सल जरदी घोडी... पा.नं. १६६)

४) परशारामाच्या लावण्यातील म्हणी व वाक्यप्रचार :

परशाराम ग्रामीण भागातील अक्ती भोवतीच्या लोक जीवनामध्ये समरस झालेला शाहीर होता. संस्कृत भाषेचा त्याला फार अभ्यास नव्हता.

ग्रामीण भागातील लोकांना आपली रचना सहज आक्सन व्हावी अशी त्याची प्रामाणिक इच्छा होती. आपले लावणीतील विषय समजावे म्हणून लोकभाषेतील वाक्प्रचार व म्हणींचा वापर तो आपल्या लावणी-मध्ये करतात. उदा. गणगोताची अशा सोड्डी, संसाराला हात धुतले, उफळ्या ताटो करी निद्रा, नवरा केळ शिजली भाजी, जीव हा लाहीवाणो भुजे । माझो रगत तिलतिल झिजे ।, हरण काळिज फारच बाई मी । मला दिसासा कोणी णा ग ।, तुझे हातो कोणी गुळ दिसा होता । दाव गाढवाचे घोडे पापड भुजला । इत्यादी.

५) शब्दांची अचूक निवड :

परशाराम काव्यामध्ये शब्दाची निवड महत्वपूर्णरित्या करतात. एका लावणीमध्ये ते म्हणतात, अक्षरे ही तोलामोलाची आहेत. एखाद्या स्त्रीसाठी वापरलेली चांदण्याची उपमा, इतर सौंदर्य दाखवण्यासाठी वापरलेले शब्द साधे सरळ सोपे आहेत. लोकांना समजतील अशा पध्दतीने शब्दांची अचूक निवड केली आहे. शाहीर परशाराम आपल्या लावणीमध्ये फटकळ भाषाही वापरतात. काही वेळा ग्राम्य भाषेवाली त्यांनी उपयोग आपल्या कवनामध्ये केला आहे. परशारामानी आपल्या शब्दांनी लावण्यामध्ये अनेक चित्रे रंगविली आहेत. ही चित्रे रंगविताना त्यांच्या भाषेला प्रसादगुण लाभला आहे. परशारामानी आपल्या शब्दसमिध्यावर लावण्या रचल्या व गायीलया आहेत व या लावण्यांनी महाराष्ट्रातील लोकांची मने जिंकली आहेत.

६) विविध रसरंगाची उधरण :

शाहीर परशारामाने आपल्या कवनामध्ये कसण, वत्सल, हास्य, भक्ती अद्भूत, वीर शृंगार इत्यादी रसरंगाची उधरण शृंगारिक आध्यात्मिक पौराणिक, देवतावर्णनपर, लावण्यामधून केली आहे. आशयानुसार छंदकृताचा

वापर करतात. काही उपमा व छकावाही वापर परशाराम करतात. परशारामाच्या वाह.मयीन गुणाबद्दल डॉ. गं.ना. मोरजे आपल्या ग्रंथात म्हणतात, "परशारामाच्या वाह.मयीन गुणासंबंधी विचार करता त्याला अपूर्ण कल्पनाशक्ती वा भाषा वैभव होते असे म्हणता येणार नाही. तो सांकेतिक परिभाषा व कल्पनाचा छेळ फारसा छेळत नाही. तो वास्तव लोकजीवनारी समस झालेला आहे. त्यामुळे त्यांची वित्रे वास्तवारी प्रामाणिक आहेत. त्यामुळे ती कृत्रिम न वाटता अधिकच जिवंत वाटतात."^१

७) लावण्यातील शृंगार :

मराठी शाहिरानी आपल्या लावण्यामध्ये शृंगाराला स्थान दिलेले पाहावयास मिळते. त्यांनी आपल्या लावण्यामधून पुष्पाच्यापेक्षा स्त्रीयांची वित्रे भरपूर प्रमाणात रंगविली आहेत. तांच्याने मुसमुसलेली लावणीतील स्त्री तिचे हावभाव, शृंगारवेष्टा, हे परशारामाच्या लावणीचे खास आकर्षण आहे. त्यांनी स्त्रीयांची वित्रे विविधरंगानी चित्रित केली आहेत. लावणीमध्ये स्त्री रंगविताना परशारामानी ऐन तांच्यातील स्त्री चित्रित केली आहे. तिचे वय बारा ते सतरा पर्यंत आहे. ही स्त्री रंगविताना शहरी वातावरणातील स्त्री त्यांनी रंगविली नाही तर ग्रामीण भागातील अस्सल गावरान शृंगार त्यांच्या लावणीमध्ये पाहावयास मिळतो. त्यांच्या या शृंगारिक लावण्यामधून नुकतीच वयात आलेली स्त्री तिने केलेल्या शृंगारामुळे घायल होणारा पुस, आपल्या पतीसाठी झुरणारी प्रियकराची वाट पाहणारी अशी विविध स्त्रीयांची वित्रे परशारामानी रेखाटली आहेत. त्यामुळे परशारामाच्या लावण्यातील शृंगार महत्त्वपूर्ण ठरला आहे.

शाहीर परशारामाच्या लावण्यामध्ये अश्लीलता इतर शाहिरांच्या-पेक्षा कमी आढळते. परशारामाच्या लावण्यातील अश्लीलतेबद्दल डॉ. गं.ना. मोरजे म्हणतात, "परशाराम शृंगाररसाचे वित्रे रेखाटताना अश्लीलतेकडे

किंवा विभत्सेकडे सहसा झुक्त नाहीत. होनाजीबाळा किंवा सगनभाऊ ज्या त-हेने अश्लीलता निर्माण करतात ती पध्दत परशारामात नाही. त्यांच्या मानाने ती बरीच संचलित स्वल्पात व्यक्त होते. रामजोशींची कृत्रिमता परशारामाच्या लावणीत नाही."२ परशारामाच्या शृंगारिक लावण्यातील शब्दांची निवड उल्लेखनीय ठरली आहे. मांडणीचे तेज त्याने दिवणारी मंडळी तिच्या नटण्या, धटण्यातील निवड-यातील शारीरिक हालचाली, पायायाच्या साळ्ळीतील नादयुक्तता आणि डोक्याच्या संगीतीने तिचे इतरांना घायाळ करणे. या सर्व गोष्टींचे वर्णन उत्कृष्टरित्या परशाराम करतात.

आपल्या शृंगारिक लावण्यामध्ये स्त्री प्रमाणे पुढ्याची चित्रे परशारामानी चित्रित केली आहेत. या पुढ्यामध्ये शिपाईाडी मुशाफिर पतिव्रतेचा नवरा, पत्नीसाठी "सता" जाण्याची भाषा बोलणारा पुढ्या, कामधंदा न करता ऐतखाऊ फिरणारा नवरा दोन बायकांच्या मांडणाने त्रस्त झालेला नवरा असे अनेक पुढ्या परशारामाने आपल्या लावणीत चित्रित केले आहेत. परशाराम स्त्री पुढ्याची वर्णन करताना लावणी काळातील स्त्री पुढ्याची चित्रणे रेखाटली आहेत.

८) परशारामांच्या लावण्यातील सामाजिकता :

शारीर परशारामाच्या सामाजिक लावण्यामधून जे विषय चित्रित केले आहेत, त्यामध्ये ग्रामीण जीवनातील चालते-बोलते चित्रपटच आहेत. ग्रामीण जीवनातील अनेक गोष्टींचे चित्रण परशारामानी आपल्या सामाजिक लावण्या-मध्ये रेखाटले आहेत. या सामाजिक लावण्यामध्ये त्यांनी समाजामध्ये असणा-या स्त्रियांच्या अवस्था, नवस सायास पूर्ण करण्यासाठी झालेल्या लागणा-या साधनांचा उल्लेख परशाराम आपल्या सामाजिक लावणीत करतात. पुढ्या-बद्दल तक्रार करणारी व स्त्रीबद्दल तक्रार करणा-या स्त्री पुढ्याची चित्रणे

परशारामानी रेखाटली आहेत. परशारामानी आपल्या लावण्यातून इंद्राजी व पेशवाईच्या काळातील वास्तववादी चित्रण केले आहे.

शाहीर परशाराम स्त्री पुरुषाची वर्णन करताना तत्कालीन पेहरावे चालीरीती, संकेत, अलंकार, विशेष पदार्थ यांचा उल्लेख परशाराम सल्ल करतात. एकंदरीत परशारामाच्या लावण्यात तत्कालीन काळातील अनिष्ट प्रथा, रीतीरिवाज, परंपरा यांचे सुंदर वर्णन केले आहे.

६) परशाराम धार्मिक प्रेरणेतून आपली लावणी रचना करीत होता :

परशाराम आपल्या लावण्याची व पोवाड्याची रचना धार्मिक प्रेरणेतून करीत असला तरी आजुबाजुच्या समाजाला विसरला नव्हता. समाजाच्या आवडी, निवडी त्याला माहित होत्या. लौकिक जीवन त्याला वर्ज्य नव्हते. तो लौकिक व्यवहार घाननारा होता. समाजातील अनेक प्रश्न त्यानी मांडले होते. त्यानी आपल्या लावण्यांतून उपदेश केलेला होता. मराठी शाहीर वाङ्मयामध्ये एकमेव शाहीर जो धार्मिक प्रेरणेतून लावणी रचना करीत होता.

१०) लावण्यातील स्वभावचित्रणे :

स्वभावचित्रणे रेखाटणे हा परशारामाच्या लावण्याचा महत्वाचा गुण आहे. गंगा गौरीच्या वर्णनात, भावाभावाच्या भांडणात "सती सुलोचनाचे वर्णनात, राधा कृष्णाच्या लावणीमधून पंटरपूरचे विठ्ठल वर्णन, विरहपर पती पत्नीची वर्णने इत्यादी स्वभावचित्रणे परशारामानी आपल्या लावणीमध्ये चित्रित केली आहेत. लावण्यामधून आलेली सर्व स्वभावचित्रणे जिवंत व बोलकी वाटतात. उदा. "लष्कराचे काय सुख सांगू" या लावणीतील पुरुष लष्करातून पळून आलेला आहे व आपल्या पत्नीला आपण लष्करामध्ये मोठमोठे जे पराक्रम केले याचे मोठ्या पुढारकीने आपल्या बायकोबद्दल वर्णन करतो. बायकोला हे सर्व खरे वाटते आणि तिही त्याचे अतिशय कौतुक करते. पण

नंतर लष्कराच्या त्याच माणसाच्या तुकडीतून येणा-या दुस-या सैनिका-कडून तिला कळते की आपला नवरा लष्करात फक्त पाणक्या होता व उठता साथ व बसता बुक्की असा अहेर त्याला सैन्यातील लोकांकडून मिळत होता. या सावणीतील पुढाचे व्यक्तिचित्रण उत्कृष्टपध्दतीने परशारामाने रेखाटले आहे.

११) शाहीर परशारामाचा अध्यात्मपरता हा आवडीचा विषय :

शाहीर परशारामाच्या शृंगारिक सावण्या ज्याप्रमाणे महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत त्याप्रमाणे त्यांच्या आध्यात्मिक व पौराणिक सावण्या महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. परशारामाच्या आध्यात्मिक व पौराणिक सावण्यात महत्त्वाचा आधार भागवत, रामायण व गुह्यरंघनेने घेतलेली माहिती यांचा आहे. आध्यात्मिक व पौराणिक सावण्यामधून जे विषय मांडले आहेत त्या विषयातून त्यांनी मांडलेल्या पौराणिक कथा किंवा आध्यात्मिक सावण्यामध्ये ज्याच्या किंवा सृष्टीच्या निर्मितीबद्दल मांडलेले विचार महत्त्वाचे ठरतात. आध्यात्मिक व पौराणिक सावण्यामधून अनेक रसरंगाची उधळण परशारामानी केली आहे. परशारामाच्या आध्यात्मिक व पौराणिक सावण्या पाहिल्यानंतर त्यांची बहुश्रुतता लक्षात घेण्याजोगी आहे.

परशारामांचा अध्यात्मपरता हा आवडीचा विषय आहे. या अध्यात्मपर सावण्यातून परशारामानी आपले दैवत "विठ्ठल" याला आळविले आहे. त्याच्या या सावण्यातून उपदेशपरता आलेली पाहावयास मिळते. त्याच्या आध्यात्मिक सावण्या या वरवर शृंगारिक दिसत असल्यातरी अंतरंगातून अध्यात्म सांगितलेले पाहावयास मिळते. शाहीर परशारामाच्या इतर सावण्यापेक्षा आध्यात्मिक सावण्या महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत.

१२) कथेची मांडणी नाट्यपूर्ण :

लोकांचे मनोरंजन करण्यासाठी शाहिरानी आपल्या सावण्यामधून कथा

सांगितल्या आहेत. त्या कथांचे विषय हे पौराणिक होते. या लावण्या लोकांच्या समोर ठेवत असताना रचना, संवाद, मांडणी, शाहिरानी उत्कृष्ट-रित्या केली आहे. शाहीर परशारामाना कथेची मांडणी नाट्यपूर्ण कशी करावी याची चांगली जाणीव आहे. परशारामानी ज्या काही कथाकथनात्मक लावण्या लिहिल्या आहेत त्यामध्ये परशारामानी नाट्यपूर्ण मांडणी केली आहे. परशाराम आपल्या लावण्यामधून कथा सांगत असताना कथेला शेवटी क्लाटणी दिलेली महत्त्वपूर्ण आहे. उदा. सती सुलोचनाची लावणी, "सता जाणा-या पुढ्याची लावणी", लष्कराच्या बटाया मारणा-या पुढ्याची लावणी, या लावण्यामधून नाट्यपूर्ण मांडणी व क्लाटणी दिलेली पाहावयास मिळते.

परशारामाच्या लावणीबद्दल म.ना. अदवंत म्हणतात, "रामजोशी किंवा अनंतफ्दी यांच्या लावणीपेक्षा ही परशारामाच्या लावण्याची प्रसिध्दी अधिक झाली असे म्हणतात. सामान्य लोक परशारामाला अक्तारी पुढ्या समजतात. त्याची बुध्दी तीक्ष्ण, त्यात बाबा देवपूरकर भागवत यांच्या सहवासामुळे महाभारत, रामायण व संतवाद्दमय यांचा त्याला परिचय होता. त्यामुळे त्यांच्या लावणीत अधिक कस यावा हे स्वाभाविक आहे."³

१३) विनोद :

शाहीर परशारामांनी विनोदी रचना करून सर्व सामान्य लोकांचे मनोरंजन केले आहे. परशारामानी आपल्या विनोदी लावण्यातून समाजाला उपदेश केलेला आहे. आपल्या विनोदी लावण्यामधून उपहास करून विनोद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचा लावण्यातील विनोद निरागस व अवच्छ आहे. शाब्दिक विनोदापेक्षा "नव-यास हरीस आणणा-या बायकांची चित्रणे, नव-याची केलेली फजिती, पतीप्रतध्माने सुसळ हवेत तरंगत

हवेत तरंगत ठेवू पाळणारी स्त्री व तिचे अनुकरण करणा-या स्त्रीची झालेली अवस्था लष्कराचे सुख सांगणारा नवरा, इत्यादी विनोदी लावण्यामध्ये लोकांचे मनोरंजन करून लोकांच्या अनिष्ट प्रथा चव्हाटयावर परशारामाने विनोदी लावण्यांच्या साध्यमातून आणल्या आहेत.

परशारामाच्या देवताकर्णपर लावण्याची महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत. आपल्या आवडत्या देवतेचे गुणगान या लावण्यातून परशारामाने रेखाटले आहे. यामध्ये राम, कृष्ण, विठ्ठल, शंकर, गणपती इत्यादी देवतांची स्तुती केली आहे. होनाजी बाळाच्या भुपाळीप्रमाणे परशारामाची भुपाळी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

परशारामाची शृंगारिक आध्यात्मिक, ईश्वरकर्णपर पौराणिक व इतर विषयावरील लावण्या चित्रित केल्या आहेत. त्या सामान्य वाक्कांसाठी लिहिल्या आहेत. शब्द उच्चारल्या बरोबर तो लोकांना समजेल याच अर्थाने वापरतात. परशाराम सुक्तेचा वा कृत्रिमतेचा आधार घेताना दिसत नाही. त्यामुळे त्यांच्या लावण्या सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचल्या आहेत.

शाहीर परशारामाच्या रचनाशैलीबद्दल डॉ. गं. ना. मोरजे म्हणतात, "परशारामाची रचनाशैली संतरघनेसारखी प्रासादिक व ओपवती आणि अर्धा-नुसार प्रवाही आहे. भाषा मुद्दाम घडवून तो लिहित नाही. ती संस्कृत प्रचुर नाही. तरी ती पूर्णपणे ग्रामीण बोलीही नाही."४

साधी भाषा वास्तववादी चित्रण अपूर्व क्षयाक्षती या सर्व गुणानी परशारामाच्या लावण्या तयार झाल्या आहेत व सर्व सामान्य लोकांनी तिला डोक्यावर घेतली आहे. ह्या विविध विषयावरील लावण्यामधील विविधतेमुळे परशारामाची इतर शाहिरापेक्षा वेगळीक दिसते.

.....

प्रकरण पाचवे

सं द र्भ ग्रं थ

- १) डॉ. मोरखे गं.ना. - शाहीर वरदी परशाराम, पृ. १५.
- २) तत्रैव, पृ. २२.
- ३) अदवंत म.ना. - पैजण, पृ. ६७.
- ४) डॉ. मोरखे गं.ना. - शाहीर वरदी परशाराम, पृ. २०.

.....